

43.

Vera Mevorah

PAOLO VIRNO: UMETNOST IZMEĐU RADA, POLITIKE I MIŠLJENJA

Tema ovog zbornika tiče se autora i njihovih teorija sa uporištem u marksizmu nakon pedesetih godina 20. veka, koji se na neki način bave pitanjem umetnosti, njenom ulogom u poznom kapitalističkom dobu, kao i mogućnošću emancipacije i subverzije putem umetničke prakse. Kao politički aktivista pokreta *Autonomija* u Italiji, Paolo Virno se nije posebno bavio pitanjem umetničke prakse kao što su to činili njegovi saborci, na primer, Antonio Negri i Mauricio Lazarato (Maurizio Lazzarato). Virnov politički aktivizam i filozofija su dugo vremena išli 'ruku pod ruku' i najduži period njegovog stvaranja bio je okrenut ka koncipiranju i istraživanju mogućih praksi *mnoštva* kao nove političko-socijalne stvarnosti postfordizma. U tom smislu, smatram da je u kontekstu ovog zbornika najbolji način pristupanja delu Paola Virna analiza njegovih knjiga, članaka i intervjua prevedenih na engleski jezik¹ kroz tri ključna pojma: marksizam, umetnost i biopolitika, a u odnosu prema njegovom najznačajnijem konceptu savremenog društva – *mnoštvu*. Ovakav pristup posebno daje zanimljive rezultate ako uzmemo u obzir da Virnov pristup, kako marksizmu, tako i umetnosti i biopolitici, predstavlja jednu drugačiju vizuru i primenu ovih diskursa.

Operaizam Paola Virna

Paolo Virno, rođen 1952. godine u Napulju u Italiji, jedna je od glavnih figura italijanskog marksističkog pokreta *Operaizma* (*Operaismo*), kasnije pokreta *Autonomija* (*Autonomia*). Iako je njegova profesorska aktivnost na Univerzitetu u Rimu poslednjih

¹ U ovom tekstu su iz analize izuzeti određeni radovi koji su objavljeni samo na italijanskom i španjskom jeziku, s obzirom na to da je autorka ovog teksta imala mogućnosti da pristupi jednom delu opusa Paola Virna, onom koji je preveden na srpski i engleski jezik.

godina najviše okrenuta filozofskom radu, veliki deo svoje karijere proveo je kao politički aktivista, pre svega u turbulentnim šezdesetim i sedamdesetim godinama 20. veka u Italiji.

Specifičnost ovog autora u kontekstu marksizma potiče pre svega iz karakteristika samog Operaizma. Ova struja razlikuje se od tradicionalnog marksizma pre svega u shvatanju *rada*, ne kao nečega što kapitalistički sistem dovodi u stanje eksploatacije i otuđenja, već kao problema po sebi. Operaisti taj problem vide u svodenju samog života čoveka na najamni rad, a svojom aktivnošću teže, ne ka cilju poboljšanja uslova rada, već ka umanjivanju i konačnom ukidanju najamnog rada koji smatraju „velikim varvarstvom našeg vremena“.² Sam pokret nastao je 1961. godine, nakon masovnih radničkih sukoba u Torinu, kao direktna kritika politike koju je sprovodila zvanična levica okrenuta ka industrijalizaciji i modernizaciji proizvodnje. Značaj ove grupe bio je u tome što „nije imala veliko interesovanje za marksizam, ali jeste za samog Marksa (Karl Marx). [Oni] su uzeli stranice Marksa i direktno ih primenili na borbu radničke klase.“³ Putem publikacija kao što su bile *Crvene beleške* (*Quaderni Rossi*, 1961–1966) i *Radnička klasa* (*Classe Operaia*, 1964) grupa se bavila analizom novonastale situacije unutar radničke klase u Italiji i formulisala je strategije suprotstavljanja radnika kapitalističkom sistemu proizvodnje. Prvi put u istoriji postojala je definisana misao unutar marksizma koja se bavila ponašanjem i značajem same radničke klase. Za operaiste osnovni fokus bila je i ostala radnička klasa i njen život kao i aktivno učešće u njenim protestima u Italiji.

U ovakvu sredinu se mladi Paolo Virno uključuje 1968. godine kroz rad u organizaciji *Radnička snaga* (*Potere Operaio*), naslednika *Crvenih beleški*, koja je bila prva masovna operaistička organizacija na nacionalnom nivou. Okupljala je mislioce kao što su bili Mario Tronti (Mario Tronti), Antonio Negri, Franko Piperno (Franco Piperno), Serđo Bolonja (Sergio Bologna) i Oreste Skalcone (Oreste Scalzone). Ova organizacija je do 1973. godine, kada je samoinicijativno prekinula rad, izvodila političke intervencije u fabrikama i među studentima u Italiji. Jedan od najznačajnijih mislioca ove grupe, Mario Tronti, donosi ključnu ideju operaizma – postavljanje borbe radničke klase u centar razvoja kapitalističkog sistema proizvodnje. On smatra da se radnička klasa ne može shvatati kao nezavisna od mehanizama proizvodnje i nečega što može kapitalizam urušiti od spolja. Radnička klasa i njene borbe za operaiste jesu sastavni deo tog sistema. Kako navodi Primož Krašovec, „proletarijat je [ovde] aktivan subjekt koji svojom borbom i pobunama određuje promene u načinu kapitalističke reorganizacije.“⁴ Operaisti u fokus postavljaju promene u kompoziciji radničke klase u periodu od početka šezdesetih do kraja sedamdesetih godina u Italiji. Naime, više nije moguće analizirati radničku klasu kroz njenu tehničku kompoziciju, tj. načine na koji kapitalizam uređuje i upravlja radom i životom radnika, jer dolazi do prelaza od tehničke ka političkoj kompoziciji radničke klase, do novog klasnog sastava uslovljenog

² „General Intellect, Exodus, Multitude“ (Interview with Paolo Virno), Nate Holdren (prev.), Archipelago, 2002, no. 54, <http://www.generation-online.org/p/fpvirno2.htm>, pristupljeno 8. 4. 2014.

³ Ibidem.

⁴ Primož Krašovec, „Nematerijalni rad u operaizmu i postoperaizmu“, *STVAR – časopis za teorijske prakse*, 2013, br. 5, str. 57–72.

heterogenošću i potrebama radnika. Ovakvu političku kompoziciju pre svega karakteriše antagonizam i suprotstavljanje radnika sistemu proizvodnje. Kako se navodi u tekstu časopisa *Radnička snaga* iz 1972. godine:

„Novu političku kompoziciju klase [...] ne možemo pronaći u objektivnosti procesa proizvodnje, niti se može shvatiti i predstaviti unutar institucije, ideologije ili u formaciji homogenog konsenzusa ili mišljenja [...]. Politička figura ponovno ujedinjenog proletarijata može biti predstavljena samo kao otuđenje, antagonizam i borba protiv kapitalističkog sistema[...].“⁵

Operaisti ovaj prelaz definišu kroz promene pogleda na valorizaciju rada koji dolazi širenjem žarišta borbe na prava žena, studenata i migrantskih radnika, konteksta u kojem operaizam prelazi u širi pokret *Autonomija*. Model *samovalorizacije*, kakav posebno teoretizuje Antonio Negri, suprotstavljen je valorizaciji po modelu uloženi radnih sati i uske definicije produktivnog rada unutar kapitalizma, i okreće se „individualnim i društvenim potrebama bez obzira na uloženi rad, dakle iz osnovnog komunističkog principa ‘svako prema svojim mogućnostima i svakom prema njegovim potrebama’“⁶. Mislioci unutar operaizma ukazuju na potrebu za prevazilaženjem koncepta radničke klase i masovnog radnika kakve do tada poznaje marksistička misao, ali i za stvaranjem novih koncepta koji će obuhvatiti „subjekta izvan odnosa proizvodnje“⁷.

Godine 1973. Virno prestaje da bude član bilo kakve organizacije, ali ostaje aktivan kao deo šireg pokreta. Sledeći značajan momenat za razvoj njegove političke i filozofske misli bio je *Radnički pokret 1977. godine*, koji je unutar operaizma shvaćen kao ‘novi početak’ u već desetogodišnjoj borbi radničke klase u Italiji. Taj novi početak, zajedno sa Orestom Skalconom i Frankom Pipernom, Virno obeležava osnivanjem naučnog časopisa *Metropoli*⁸ čiji je cilj bio da prati i analizira „radikalnu promenu mentaliteta, načina razmišljanja i oblika života, koji su nam projektovani nešto što je izvan epohe rada.“⁹ *Pokret 1977. godine* u Virnovoj filozofiji predstavlja moment rađanja društva postfordizma i zajedno sa njim rađanja *mnoštva*. Naime, Virno smatra da novu populaciju radnika karakteriše mobilnost, nestabilnost i indiferentnost prema zaposlenju, kao i otpor prema „radnoj etici“. Ovako karakterisanu grupu radnika je država smatrala i tretirala kao marginalnu, dok je za ove teoretičare ona predstavljala čist prekid sa fordističkim modelom radnika na pokretnoj traci i nastanak nove

⁵ Steve Wright, *Storming Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*, Pluto Press, London, 2002, str. 138.

⁶ Primož Krašovec, op. cit.

⁷ Steve Wright, op. cit., str. 209.

⁸ Već 1979. godine država kriminalizuje časopis i Virno zajedno sa svojim saradnicima biva uhapšen i odveden u zatvor u kojem je proveo naredne tri godine dok je čekao suđenje. O periodu u zatvoru Virno govori kao o „najboljem filozofskom seminaru kojem je ikada prisustvovao“. Konačno je oslobođen svih optužbi 1987. godine, kada počinje nanovo svoj politički aktivizam delatnošću u časopisu *Luogo Comune* od 1990. do 1993. godine. Virno ulazi 1992. godine u rad još jednog časopisa, *Derive Approdi*, koji se bavio pitanjem na koji način diskutuju oko „opšteg intelekta“, „mnoštva“ i „egzodusa“ preneti u konkretne vidove borbe.

⁹ „General Intellect, Exodus, Multitude“, op. cit.

radničke klase, ali i začetak možda novog sistema proizvodnje u poznom kapitalizmu širom sveta. Kako Virno navodi, *Pokret '77* je samo na momenat dao glas novoj klasnoj kompoziciji,¹⁰ ali ono što je za njega posebno značajno jeste upravo nastanak postfordizma kao posledice aktivnosti radničkih pokreta u Italiji koga i naziva italijanska „kontrarevolucija“ – „kontrarevolucija, ne kao jednostavno vraćanje na prethodni način funkcionisanja, već, bukvalno *revolucija u suprotnom*, tj. drastična inovacija u ekonomiji i institucijama sa ciljem relansiranja proizvodnje i političke dominacije.“¹¹ Kapitalistički sistem doživljava preporod u kojem sve one nove elemente koje su radnički pokreti u Italiji uneli u socijalnu stvarnost preuzima unutar novog sistema proizvodnje – postfordizma. U postfordizmu termin „rezervna armija najamnih radnika“, koji Marks koristi da opiše nezaposlene radnike u jednom društvu, predstavlja način funkcionisanja celokupne radničke klase. Sam *Pokret '77* biva „upregnut u rad“, preuzimajući modele nomadizma, otpora prema stalnom zaposlenju u fabrici, kao i preduzimačku samoeфикаsnost u procesu proizvodnje. Ovi elementi, zajedno sa prividnim ukidanjem najamnog rada, slabljenjem primata države i valorizacijom samog života radnika, posebno osamdesetih i devedesetih godina 20. veka, za Virna daju postfordizmu ulogu kvazi-komunizma ili, „komunizma kapitala“¹². Ovi elementi ponašanja i njihovo prisvajanje od strane kapitalizma predstavljaju momenat prelaza sa različitih profesionalnih karakteristika i sposobnosti primenjivanih u radu čoveka na model po kojem osnovne socijalne sposobnosti čoveka i celokupna ljudska egzistencija bivaju preneti i upregnuti u sistem proizvodnje.

Dalji razvoj ovakve analize društva unutar operaizma vezujemo za delatnost časopisa *Zajednički prostor (Luogo Comune)*¹³ u čija se četiri izdata broja u žihu pažnje postavlja Marksov tekst „Fragment o mašinama“ iz knjige *Prilog kritici političke ekonomije*,¹⁴ a posebno njegov koncept „opšteg intelekta“ (*general intellect*). Koncept „opšteg intelekta“ Marks definiše kao opšte socijalno znanje i kolektivnu inteligenciju društva u određenom istorijskom periodu. Za Marksa je ovakva vrsta kolektivne inteligencije društva oduvek bila uključena u proces proizvodnje. Kako piše: „Razvoj fiksnog kapitala¹⁵ ukazuje na to u kojoj meri opšte društveno znanje postaje direktna sila proizvodnje, i u tom smislu, u kojoj meri uslovi samog procesa društvenog života dolaze pod

¹⁰ Paolo Virno, „Do You Remember Counterrevolution?“, u: Paolo Virno, Michel Hardt (eds.), *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996, str. 252.

¹¹ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude: For a Analysis of Contemporary Forms of Life*, Semiotext(e), Columbia University, 2004, str. 100.

¹² Ibid, str. 110.

¹³ U uredništvu *Luogo Comune* bili su pored Paola Virna, Đorđo Agamben (Giorgio Agamgen), Fran-ko Piperno, Antonio Negri, Sandro Mezzadra (Sandro Mezzadra) i Serđo Bianki (Sergio Bianchi).

¹⁴ Karl Marks, *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy*, Vintage Books, New York, 1973.

¹⁵ Fiksni kapital je vrsta produktivnog kapitala i kod Marksa označava instrumente rada – mašine i alatke koje se ne koriste u jednom procesu proizvodnje već traju određen vremenski period. Ono što karakteriše fiksni kapital jeste da se njegova vrednost ne prenosi momentalno na proizvod već tokom vremena. Kako navodi Entoni Bruer (Antoni Brewer) „Marks deo kapitala koji je otelotvoren (u dugotrajnim) instrumentima proizvodnje naziva fiksni kapital.“ Antoni Brewer, *A Guide to Marx's Capital*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984, str. 98.

kontrolu opšteg intelekta i postaju transformisani njime.¹⁶ Upravo ovu Marksovu tezu operaisti uzimaju kao polaznu tačku za novo definisanje „opšteg intelekta“, kao nečega što više ne podrazumeva deo procesa proizvodnje, već samu osnovu poznog kapitalizma – „[...] opšti intelekt = živi rad umesto fiksnog kapitala.“¹⁷ Ovako definisan „opšti intelekt“ označava znanje kao glavnu proizvodnu snagu. Pod znanjem se ne misli samo na naučno i tehničko znanje, koji su uvek bili deo procesa proizvodnje, već i na „običnu ljudsku sposobnost razmišljanja rečima [...] verbalnu misao, kognitivne sposobnosti, imaginaciju, sposobnost učenja itd.“¹⁸ U savremenom procesu rada Virno vidi mišljenje i diskurse kao „produktivne mašine“ koje ne moraju imati formu mehaničkog tela.¹⁹ On smatra da se suočavamo sa jednim novim 17. vekom, gde postoji potreba za osmišljavanjem novih kategorija i termina za objašnjavanje nove socijalne i političke realnosti. Kategorije koje su osmišljene u 17. veku, kao što su ideja nacionalne države, suvereniteta i obaveze za poštovanjem zakona, danas se nalaze u krizi i zamenjuju ih neki drugi koncepti. Zanimljivo je to, kako Majkl Hart (Michel Hardt) objašnjava u uvodu knjige *Radikalna misao u Italiji*,²⁰ da je upravo ovakva produkcija pojmova deo kolektivnog projekta savremenih italijanski teoretičara: „Kada jedan autor unese novi pojam, drugi ga automatski preuzimaju, dajući sopstvenu interpretaciju bez potrebe da navedu izvor. Ubrzo originalni izvor koncepta odlazi u zaborav i koncept postaje sastavni deo rečnika.“²¹

Jedan od takvih pojmova i najznačajniji za Virnovu političku i filozofsku misao, proizašao iz rekonceptualizacije Marksovog „opšteg intelekta“, jeste koncept i ideja „mnoštva“ (*multitudo*).

„Mnoštvo“

Mnoštvo je sledeće: fundamentalna biološka konfiguracija koja postaje istorijski određen način bivanja, ontologija koja otkriva sebe fenomenološki.

Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude*

Virnova analiza mnoštva polazi od dijalektike koju iščitava iz teorije i filozofije Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes) i Baruha Spinoze (Baruch Spinoza). On preuzima Hobsovu podelu na „mnoštvo“ i „narod“ kao osnovni alat za analizu savremene društvene sfere. U Hobsovoj političkoj teoriji „narodu“ kao Jednom (*One*) koje nastaje iz Države, prethodi „mnoštvo“, kao „stanje prirode“ u civilnom društvu, ono koje dolazi

¹⁶ Karl Marx, op. cit., str. 706.

¹⁷ „General Intellect, Exodus, Multitude“, op. cit.

¹⁸ Paolo Virno, *Multitude Between Innovation and Negation*, Semiotext(e), Los Angeles, 2008, str. 41.

¹⁹ Ibid, str. 106.

²⁰ Paolo Virno, Michel Hardt (eds.), *Radical Thought in Italy*, op. cit.

²¹ Ibid, str. 9.

pre političkog tela. Za razliku od naroda koji, prema Hobsu, ima „jednu volju i kojem možemo pripisati jedinstveno delanje“, mnoštvo je, upravo, negativna strana čoveka kao društvene životinje, „ono koje odbija političko jedinstvo, koje se suprotstavlja autoritetu, tj. koje nikada ne prenosi svoja prirodna prava na vladara.“²² Dalje, u čitanju Spinoze, *multitudo* predstavlja „arhitrav građanskih sloboda“²³, upravo onaj subverzivni element društva koji donosi opasnost nacionalnoj državi kakva je osmišljena u 17. veku. Kako Virno objašnjava, za mislioce 17. veka, koncept mnoštva bio je upozorenje o tome šta se dešava u stanju bezdržavnosti.

Virno smatra da je liberalna misao 17. veka na neki način ukrotila subverzivni karakter mnoštva podelom na privatnu i javnu sferu, unutar koje aspekti mnoštva bivaju zarobljeni u sferu privatnog, „lišeni glasa, lišeni javnog prisustva“.²⁴ Kako navodi: „Mnoštvo, koje je polarni opozit naroda, preuzima pomalo sablasne i ponižavajuće odlike takozvanog *privatnog*.“²⁵ U postfordizmu više nije moguće oslanjati se na ovakvu jasnu podelu. Ne samo da je postalo izuzetno teško odvojiti privatnu od javne sfere, već čak i kategorije kao što su *građanin* i *proizvođač* gube svoju korisnost. Mnoštvo je, tako, istorijski rezultat transformacija koje se događaju u proizvodnji i oblicima života, mešanje privatne i javne sfere, jer, dok narod predstavlja kolektiv definisan od strane države, mnoštvo se sastoji od mreže *individua*. Za Virna *individua* mnoštva jeste poslednja faza procesa iza kojeg ne postoji više ništa. Pozivajući se na teorije subjektivizacije i individualizacije Žilbera Simondona²⁶ (Gilbert Simondon) i Duns Skotusa²⁷ (Duns Scotus), preko kojih opisuje proces subjektivizacije od jednog ka mnogima, Virno uzima Marksov koncept „socijalne individue“ kao centralni koncept za razumevanje subjektiviteta savremenog mnoštva. Socijalni aspekt individue otkriva se prisustvom „opšteg intelekta“ u njoj/njemu. U tom smislu, socijalno je uvek „pre-individualno, a individualno ultimativni rezultat procesa individualizacije.“²⁸ Kombinacija ovakvih „socijalnih individua“ predstavlja „mnoštvo“.

Virno preuzima Spinozinu analizu mnoštva kao „pluralnosti koja opstaje na političkom nivou, u kolektivnim akcijama, u rukovanju svakodnevnim poslovima, bez toga da se pretvori u Jedno [...]“.²⁹ Kako je i sam svestan da postoji velika razlika u savremenom mnoštvu i onom koje su proučavali Hobs i Spinoza, njegova analiza se pre svega odnosi na evidentnost toga da „savremena radnička klasa, trenutna podređena radna snaga, nosi odlike mnoštva, pre nego naroda.“³⁰ Kako navodi: „Mnoštvo označava: pluralnost – bukvalno: bivanje-mnogima – kao trajan oblik političke egzistencije,

²² Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit, str. 23.

²³ Ibid, str. 22.

²⁴ Ibid, str. 24.

²⁵ Ibid, str. 23.

²⁶ Gilbert Simondon, *L'individuation psychique et collective*, Aubier, Paris, 2007.

²⁷ Duns Scot, *Ordinatio* II, 3 § 30; *Le principe d'individuation*, Vrin, Paris, 1992.

²⁸ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 80.

²⁹ Ibid, str. 23.

³⁰ Ibid, str. 45.

suprotne kohezivnom jedinstvu naroda.³¹ Virno objašnjava da se mnoštvo zapravo ne suprotstavlja Jednom, već da ga na neki način redefiniše, jer Jedno više nije Država, već oni aspekti ljudske prirode koji čine „opšti intelekt“. Momenat u kojem poređenje *Jednog* mnoštva sa Marksovim „opštim intelektom“ dobija smisao jeste upravo momenat rađanja postfordističkog društva u kojem osnovni lingvistički i kognitivni kapaciteti čoveka postaju glavna proizvodna snaga.

Jedna od deset teza koje Virno izlaže na kraju svoje knjige *Gramatika mnoštva*³² glasi: „Celokupna postfordistička radna snaga, čak i ona najmanje stručna, jeste intelektualna radna snaga, 'intelektualnost masa'.³³ Intelektualnost masa se odnosi na intelekt generalno: „sposobnost govora, težnja za učenjem, pamćenje, sposobnost apstraktnog mišljenja i korelacije, inklinacija ka samorefleksiji.“³⁴ Virno naglašava da je jedna od značajnijih karakteristika intelektualnosti masa to da se ona ne može pronaći u odnosu prema radu, već na nivou lingvističkih praksi i kulturalne potrošnje, tj. na nivou životnih formi. Upravo zbog otežavajućih okolnosti definisanja jasnih ekonomsko-proizvodnih pravila, postfordistička ekonomija uzima za centar svoje proizvodnje intelektualnost masa, još jednog naziva za mnoštvo. Kako Virno navodi: „Mnogi' izbijaju na scenu i stoje postavljeni na njoj kao apsolutni protagonisti dok se odigrava kriza društva rada.“³⁵

Virtuozi postfordizma

Još u Aristotelovoj (Αριστοτέλης) *Nikomahovoj etici* nailazimo na jasnu podelu ljudske delatnosti na: rad (*poiesis*), političku akciju (*praxis*) i intelekt (život uma).³⁶ Jedna od glavnih karakteristika savremenog mnoštva jeste kriza ovakve podelu ljudskog iskustva. U postfordizmu mnogi modeli koji karakterišu političku akciju postaju deo sfere rada. Jedan od razloga za ovakvo mešanje granica jeste upravo promena koja nastaje u sistemu proizvodnje poznog kapitalizma dominacijom „opšteg intelekta“. Ne samo što dolazi do mešanja *praxisa* i *poiesisa*, već dolazi do mešanja intelekta sa sferom rada. Kako navodi Virno, „intelekt postaje javan – drugim rečima postaje deo sveta pojavnosti.“³⁷ On svoju tezu izvodi iz za njega ključnog pojma *virtuoznosti* putem koga definiše savremeno mnoštvo.

Virtuoznost umetnika izvođača postaje dominantni model ponašanja radnika u poznom kapitalizmu. Osnovne osobine izvođača-virtuoza jesu „aktivnost koja u sebi

³¹ Ibid, str. 76.

³² Ibidem.

³³ Ibid, str. 107.

³⁴ Ibid, str. 108.

³⁵ Paolo Virno, „Virtuosity and Revolution: The Political Theory of Exodus“, u: Paolo Virno, Michel Hardt (eds.), *Radical Thought in Italy*, op. cit., str. 200.

³⁶ Aristotel, *Nikomahova etika*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci–Novi Sad, 2003.

³⁷ Paolo Virno, „Virtuosity and...“, op. cit., str. 189.

pronalazi svoje ispunjenje“, zatim, proizvodnja koja nema kao posledicu gotov proizvod, kao i neophodnost prisustva publike u njihovom radu. Još Hana Arent (Hannah Arendt) u svojoj knjizi *Položaj čoveka*³⁸ primećuje sličnost koja postoji između umetničkog izvođaštva i političke prakse. I jednoj i drugoj praksi je potrebna publika ili ono što Arent naziva „javno organizovanim prostorom“. Za Virna ovo znači da se svaka politička aktivnost može nazvati *virtuoznom*. On kao primer ove povezanosti između virtuoznosti i političke akcije uzima izvođačku praksu pijaniste Glena Gulda (Glenn Gould). Guld u jednom momentu svoje karijere odbija da bude deo „aktivnog života“ – termin koji je, kako Virno naglašava, uvek bio rezervisan za političku akciju – tj. prestaje da koncertno izvodi svoju muziku i okreće se produkciji pomoću nosača zvuka. Prelazak Gulda sa izvođenja muzike – u kojem je jedini proizvod tog izvođenja sama aktivnost – na proizvodnju materijalnog objekta, ploče ili kompakt diska, za Virna je simptomatično za prisutnost političkog u izvođenju umetnika virtuoza. Kako navodi: „Tamo gde postoji krajnji proizvod, autonomni proizvod, tamo je rad, ne više virtuoznost, niti, zbog istog razloga, politika“³⁹, tj. upravo ono od čega je želeo u svom radu da pobegne Glen Guld. O virtuoznosti raspravlja i sam Aristotel u *Nikomahovoj etici*, gde navodi kako u proizvodnji nekog objekta politička akcija nije prisutna, dok kod *praxisa* cilj aktivnosti jeste sama aktivnost, što je upravo jedna od karakteristika stvaranja izvođača virtuoza, jer „tamo gde ne postoji materijalni ‘krajnji proizvod’ otvara se prostor za političku akciju.“⁴⁰

Takođe, Marks govori o dve vrste intelektualnog rada, nematerijalnom radu koji rezultira gotovim proizvodom kao što je knjiga, slika ili skulptura i intelektualnom radu čiji se proizvod ne može odvojiti od samog čina proizvodnje. Marks opisuje ovu drugu grupu kao marginalnu za celokupno cirkulisanje kapitala. Za razliku od intelektualnog rada koji rezultira proizvodom, virtuozni rad je za Marksa servilan ili neproduktivni rad, tj. „najamni rad koji nije u isto vreme i produktivni rad“⁴¹. Naime, tamo gde ne postoji krajnji proizvod ne može se govoriti o višku vrednosti i samim tim, produktivnom radu. Ono što je važno kako za Aristotela, tako i za Hanu Arent i Marksa jeste da iako se ponekad rad, politička akcija i intelekt preklapaju, oni ostaju u osnovi podeljene sfere koje se međusobno isključuju. Kako navodi Virno,

„dok se čovek bavi politikom on ne proizvodi, niti je uključen u intelektualnu kontemplaciju; kada čovek radi on se ne ponaša politički i ne izlaže sebe prisustvu drugih, niti učestvuje u ‘životu uma’; a svako ko je posvećen čistoj refleksiji se povlači iz sveta pojavnosti i, stoga, niti dela niti proizvodi.“⁴²

Kao što smo napomenuli, u doba postfordizma i mnoštva ovakve odvojene kategorije i polarnosti više nisu moguće. Za Virna nije samo rad umetnika izvođača, pisaca ili oratora virtuozan, već je svaki radnik u postfordističkom sistemu *virtuouz*.

³⁸ Hannah Arendt, *The Human Condition*, The University of Chicago Press, Chicago, London, 1958.

³⁹ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 53.

⁴⁰ Ibid, str. 58.

⁴¹ Paolo Virno, „Virtuosity and...“, op. cit., str. 190.

⁴² Ibid, str. 206.

Radnik postaje virtuoz onog momenta kada rad postaje komunikativan. Govor je osnovni virtuozi čini za koji svaki čovek ima kapacitet. „Ljudski verbalni jezik [...] ima ostvarenje u samom sebi i ne proizvodi (ili bar ne po pravilu) 'objekat' nezavisan od samog čina izgovaranja.“⁴³ Virtuoznost govornika je u ovom smislu prototip svih drugih forma virtuozi, jer za razliku od muzičkog izvođenja koje pomoću notne partiture uvek može proizvesti novo izvođenje, sam akt govora koristi jedino potencijalnost jezika kao svoji partituru. „Virtuoznost postfordističkog mnoštva jeste ista kao virtuoznost govornika: virtuoznost bez partiture ili ona koja je bazirana na ideji partiture koja se podudara za čistim i jednostavnim dinamisom, sa čistim i jednostavnim potencijalom.“⁴⁴ Upravo je „opšti intelekt“, shvaćen kao generička ljudska sposobnost mišljenja i govora, kao osnova savremenog procesa proizvodnje, partitura prema kojoj izvodi savremeno mnoštvo. Opšti intelekt se više ne može shvatiti kao znanje manifestovano u mašinskom sistemu proizvodnje, već kao „lingvistička saradnja mnoštva živih subjekata.“⁴⁵ Kada rad kao svoj centar ima lingvističku sposobnost *intelekta* on počinje da poprma karakteristike *političke akcije*. Momenat u kojem intelekt sebe vezuje za rad, jeste momenat kada intelekt postaje javan. No, Virno upozorava da je ova javna funkcija intelekta pre svega podređena akumulaciji kapitala i samim tim biva „iskrivljena“ i potisnuta, tj. gubi svoj potencijal za političku akciju i postaje servilni rad.

Da li je moguće imati virtuoznost koja nije servilni rad? Virno ovu mogućnost pronalazi upravo u jeziku i to u formi naklapanja (neformalnog razgovora), znatiželje i jezičkog humora. Naime, za njega su i naklapanje i znatiželja značajne karakteristike savremenog mnoštva. „[...] *naklapanje*, ili zarazni i plodni diskurs bez ikakve fiksne osnove, ravnodušan prema sadržaju, sa kojim (čovek) stupa u kontakt samo s vremenom na vreme [i] *znatiželja* koja je nezasićena glad za novim samo ukoliko je novo.“⁴⁶ Dok naklapanje predstavlja prostor za istraživanje odnosa između mnoštva i verbalnog jezika, radoznalost je epistemološka karakteristika mnoštva. Nekada je praksa neformalnog razgovora pripadala slobodnom vremenu, ali, u postfordizmu, u kojem je komunikacija osnova proizvodnje, ovakvi aspekti intelekta nalaze svoje mesto i na području rada, i samim tim daju potencijal uzdrmanju jezika upregnutog u sistem proizvodnje. Dok obični akti govora uvek imaju neki cilj ili kontekst, govornici koji se upuštaju u neformalne razgovore stvaraju nove situacije svojim rečima, tako da je njihova delatnost čisto performativna. Za Hajdegera (Martin Heidegger) ovakva vrsta komunikacije uvek predstavlja „neautentični život“ i „osiromašeno iskustvo“, upravo zbog toga što se pojavljuje u momentu kada je ozbiljan rad prekinut. Martin Hajdeger analizira ove pojmove u knjizi *Bitak i Vrijeme*⁴⁷ i zaključuje da su i znatiželja i naklapanje neprijatelji „bivstvovanja u svetu“. Naklapanje odvlači čoveka od svake ozbiljne odgovornosti i obavljanja poslova, a radoznalost uništava stabilnost perspektive iz koje

⁴³ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 55.

⁴⁴ Ibid, str. 66.

⁴⁵ Paolo Virno, „Angels and The General Intellect: Individuation in Duns Scotus and Gilbert Simondon“, *PARRHESIA: A Journal of Critical Philosophy*, 2009, no. 7, str. 60.

⁴⁶ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 88.

⁴⁷ Martin Hajdeger, *Bitak i Vreme*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

posmatramo svet. Kao glavnog krivca za širenje ovakvih modela ponašanja Hajdeger vidi pojavu masovnih medija. Virno se u svom istraživanju ambivalentnosti mnoštva koristi analizom upravo ovakvih karakteristika čoveka u teoriji Valtera Benjamina (Walter Benjamin).⁴⁸ Naime, i Benjamin i Hajdeger primećuju i analiziraju promene koje je donelo društvo masovnih medija, ali tamo gde Hajdeger vidi ograničavanje sposobnosti i perspektive, Benjamin vidi upravo suprotno – širenje perspektive i približavanje sveta pojavnosti ljudskom pogledu. Za Benjamina potrošač masovnih medija nije pasivan gledalac, već on iznova bira koje će sadržaje staviti ispred sebe, a koje ostaviti u pozadini. I kao značajan aspekt znatiželje korisnika masovnih medija on ističe učenje putem ovih sadržaja, kao i konstantno suočavanje sa novim i neočekivanim. Mnoštvo putem znatiželje i neformalnog razgovora konstantno eksperimentiše sa diskursima i stvara nove.

U svojoj knjizi *Mnoštvo između inovacije i negacije*⁴⁹ Virno istražuje jezički humor – vic, kao jedan od najjasnijih izvora ovakvih inovativnih akcija. Pozivajući se na delo Sigmunda Frojda (Sigmund Freud) *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*⁵⁰ i Aristotelovu studiju *Sofistička opovrgavanja*⁵¹, Virno ima za cilj da „naglasí strogu vezu koja spaja viceve sa praksom u društvenoj sferi.“⁵² On smatra da čovek ima sposobnost da menja „životne forme“, tj. fiksne strukture i diskurse koje čine čovekov život, kao i da koristi strategiju „skretanja“ od određenih pravila i normi u društvu. U ovoj knjizi, on teži da ukaže na to da se vicevi mogu uzeti kao model, dijagram, „mogućnosti transformacije svih lingvističkih igara“. Kako navodi, „pričanje viceva je vrlo specifična jezička igra, ona koja ukazuje, u filigriranskim detaljima, da sve jezičke igre mogu biti transformisane.“⁵³ Ova transformacija se odigrava putem 'grešaka' u značenju i menjanjem konteksta ili elemenata diskursa koje jezički humor upotrebljava. Kao i većina društvenih praksi u postfordizmu, za pričanje viceva potrebna je publika, jer u suprotnom, vic ne bi postojao. Sam akt pričanja vica predstavlja društvenu akciju koja može voditi pobuni protiv ustaljenih praksi i pravila. Virno objašnjava da „vic koristi *endoksu*⁵⁴ [...] sa ciljem razgradnje iste iznutra“ ili dalje, da „*endoxa* vrši funkciju 'inhibicija' koje treba prevazići.“⁵⁵ On ovaj model upoređuje sa istraživanjem „preduzetničke funkcije“ kao bazične ljudske sposobnosti za inovaciju Jozefa Šumptera (Joseph Schumpeter) u njegovoj knjizi *Teorija ekonomskog razvoja*.⁵⁶ Ovu sposobnost u određenim okolnostima preuzima određena individua u momentima stagnacije ili krize društva. „On/a raskida vezu sa 'stanjem ekvilibrijuma' i rekombinuje elemente koji

⁴⁸ Valter Benjamin, „Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije“, *Eseji*, Nolit, Beograd, 1974, str. 114–150.

⁴⁹ Paolo Virno, *Multitude Between Innovation and Negation*, Semiotext(e), Los Angeles, 2008.

⁵⁰ Sigmund Frojd, *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*, Matica Srpska, Novi Sad, 1981.

⁵¹ Aristotel, *Sofistička opovrgavanja*, Paideia, Beograd, 2008.

⁵² Paolo Virno, *Multitude Between Innovation and Negation*, op. cit., str. 72.

⁵³ Ibid, str. 165.

⁵⁴ Endoksa (*endoxa*) označava konsenzus društvenih vrednosti i pravila kod Aristotela.

⁵⁵ Paolo Virno, *Multitude Between Innovation and Negation*, op. cit., str. 94.

⁵⁶ Joseph A. Schumpeter, *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interests, and the Business Cycle*, Transactions Publishers, New Brunswick–New Jersey, 1982.

su uvek bili dostupni [...] U pitanju nije kvantitet ili kvalitet produktivnih faktora, već modifikacija njihovih formi.⁵⁷ Paralogizmi, izmeštanja i transformacije diskursa kakve pronalazimo u formi vica, predstavljaju neophodan i moćan instrument menjanja „formi života“ i daju model za političku aktivnost mnoštva koja nije povezana sa radom.

Estetika mnoštva

U kontekstu svoje filozofske platforme, Paolo Virno se samo u jednom radu bavi odnosom između umetnosti i njenih diskursa. U tekstu *Tri primedbe o subjektivitetu mnoštva i njihove estetske komponente*⁵⁸ on teži da otkrije estetsku dimenziju subjektiviteta mnoštva. U intervjuu sa Sonjom Laver (Sonja Lavaert) i Paskalom Žilanom (Pascal Gielen) napominje kako radna snaga, pored svog komunikativnog i lingvističkog aspekta, u postfordizmu sadrži i estetsku komponentu, te da cilj savremene umetnosti mora biti da na taj estetski momenat proizvodnje uvek iznova ukazuje. Za Virna, kao i za druge savremene marksističke mislioce, umetnost je izgubila svoju posebnost u sistemu proizvodnje čiji je sastavni deo postala, ali estetska komponenta kako kapitalizma, tako i mnoštva, i dalje predstavlja potencijal subverzije.

Prva teza u tekstu vezana je za značaj diskursa kulture i umetnosti u kontekstu postfordističkog društva. Naime, celokupan način proizvodnje ovde preuzima model koji je najavila industrija kulture kakvu su istraživali Adorno (Theodor Adorno) i Horkhajmer (Max Horkheimer) – model „ljudske komunikacije koja postaje roba“.⁵⁹ U industriji kulture čak i u fordističkom sistemu rada bilo je neophodno ostaviti prostor za stvaralačku, komunikativnu akciju i u tom sektoru je uvek dolazilo do preklapanja rada sa političkom akcijom. Njegova hipoteza jeste da je industrija kulture u postfordizmu zapravo „industrija sredstava za proizvodnju“, koja proizvodi i osvežava sredstva komunikacije kao proizvodne snage koju onda primenjuju druge industrije. Kako navodi:

„[...] analizirati proces rada industrije medija i kulture je neophodno, ne samo zato što je u pitanju određeni specifični sektor proizvodnje (koji se bavi komodifikacijom intelekta), već zbog toga što predstavlja univerzalni model, tj. odnosi se čak i na rad u fabrici automobila i u rudniku čelika.“⁶⁰

Upravo je sfera kulture i estetskog u postfordizmu postala od presudnog značaja za akumulaciju kapitala – iako radno vreme ostaje osnovna mera proizvodnje, „mnogobrojne ‘lingvističke igre’ [...] uvek ukazuju na svoju novu proizvodnu ulogu.“⁶¹

⁵⁷ Paolo Virno, *Multitude Between Innovation and Negation*, op. cit., str. 147.

⁵⁸ Paolo Virno, „Three Remarks Regarding the Multitude's Subjectivity and its Aesthetic Component“, u: Daniel Birnbaum, Isabelle Graw (eds.), *Under Pressure: Pictures, Subjects, and the New Spirit of Capitalism*, Sternberg Press, New York, 2008.

⁵⁹ Maks Horkheimer, Theodor Adorno, *Dijalektika prosvetiteljstva: filozofski fragmenti*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.

⁶⁰ Paolo Virno, „Three Remarks...“, op. cit., str. 35.

⁶¹ Ibid, str. 36.

Druga teza studije vezana je za pozitivne i inovativne aspekte repeticije koja dolazi sa masovnim medijima u savremenom društvu, te za ponovno čitanje Benjaminog dela *Umetničko delo u veku svoje tehničke reprodukcije*.⁶² Virno, kao i Benjamin, veruje da se značaj repeticije u savremenom konzumerskom društvu i proizvodnji može isčitati iz dečje igre i njegove potrebe za stalnim ponavljanjem istog. Dete i pojedinac u postfordističkom društvu imaju zajedničko stanje nedefinisanosti okruženja i konstantnog šoka od novog. Ponavljanje, i kod jednog i kod drugog, obezbeđuje sigurnost i oslobađa od straha od novog iskustva. Iako se repeticija u postfordizmu odnosi i na težnju za ponavljanjem robe i samog najamnog rada, u 'ozbiljnosti' dečje igre pronalazimo način umanjivanja negativnog aspekta ponavljanja u savremenom društvu, putem 'jedinstvenosti bez aure' koja karakteriše dečju igru. Za dete svako 'još jednom!' predstavlja jedinstveni doživljaj. Kako kaže Virno, „[...] svako ponavljanje je neopovratno, napajano nepremostivim potencijalom, koje teži nepouzdanoj perfekciji [...]“.⁶³ Jedinstvenost bez aure leži upravo u igri između ponavljanja – koje je svaki put novo – i težnje za konačnom, savršenom formom igre.

Treći korak Virnove analize vezan je za figuru numizmatičara i istraživanje estetskog kao čulnog, senzualnog doživljaja koji je jedino moguć putem opšteg intelekta, tj. kao rezultat teoretskih, tehničkih, intelektualnih praksi. Za njega jedan od glavnih problema postfordizma nije u pronalaženju konkretnosti u svetu socijalnih apstrakcija, već upravo u pronalaženju nove konkretnosti u onome što Marks naziva „realnim apstrakcijama“. „Zadatak je razviti vidove političkog i estetskog čulnog doživljaja, koji polaze od 'realnih apstrakcija', i koji imaju sposobnost da kritički prerade te apstrakcije.“⁶⁴ On objašnjava ono što naziva „čulnostima drugog reda“ preko, najboljeg primera „realne apstrakcije“ – novca. Numizmatičar ovde „ne sakuplja kupovnu moć, već tretira novac kao da su u pitanju zabodeni leptiri koji čekaju da budu postavljeni iza stakla.“⁶⁵ Numizmatičar putem svoje prakse vraća novcu istorijski kontekst i jednostavnu upotrebnu vrednost i upravo time transformiše „realne apstrakcije“. Ovakva praksa ukazuje na težnju ka marksističkoj utopiji, komunizmu, čiji je cilj da „učini konkretnim, tj. čulnim i temporalnim sve ono što je ograničeno današnjim dominantnim 'realnim apstrakcijama'“.⁶⁶

Virno iznova ponavlja da savremeni sistem proizvodnje i celokupno društvo leže na biolingvističkim karakteristikama čoveka i da cilj ne može biti odstranjivanje jezika iz kapitalističkog sistema, već upravo njegova transformacija u alate političke i estetske subverzije.

⁶² Valter Benjamin, op. cit.

⁶³ Paolo Virno, „Three Remarks...“, op. cit., str. 39.

⁶⁴ Ibid, str. 41.

⁶⁵ Ibid, str. 43.

⁶⁶ Ibid, str. 44.

Biopolitika, egzodus i građanska neposlušnost

Operaisti smatraju da je jedan od sastavnih problema kapitalističkog sistema proizvodnje svođenje samog života na najamni rad. Virno u svojoj formulaciji celokupnog sistema proizvodnje baziranog na „opštem intelektu“ društva govori o biopolitici postfordizma. U postfordizmu radna snaga koja označava sam potencijal za proizvodnju taj potencijal više ne pronalazi samo u specijalizovanim atributima čoveka, već u „životu uma“, „intelektualnosti mase“. Ono što kapitalista iskorišćava kod radnika nije samo konkretno izvođenje posla, već sama sposobnost, potencijal čoveka za rad. Kako objašnjava: „Paradoksalna karakteristika radne snage (nešto što je nestvarno, ali se i dalje kupuje i prodaje kao bilo koja druga roba) jeste premisa biopolitike.“⁶⁷ Za Virna je ovo jedini način na koji je uopšte moguće govoriti o biopolitici. Biopolitičku teoriju Fukoa (Michael Foucault), na koju se oslanjaju Antonio Negri i Majkl Hart, Virno vidi kao nedovoljnu bazu za mišljenje o problemu koji je usko vezan za kapacitet ljudskog bića da proizvodi. U intervjuu za časopis *Arhipelago* on objašnjava kako pojam biopolitike nosi opasnost fetišiziranja i transformisanja tog pojma u „reč koja skriva, zaklanja probleme, umesto da funkcioniše kao sredstvo za suočavanje sa problemima.“⁶⁸ Biopolitika je tako samo efekat izveden iz koncepta radne snage koji je Marks definisao kao „agregat onih mentalnih i fizičkih sposobnosti koje se manifestuju u fizičkoj formi, kao živa ličnost ljudskog bića.“⁶⁹ Cilj mora biti, pre svega, osmišljavanje strategija pomoću kojih je moguće izmestiti proizvodnu ulogu ljudskog života u postfordizmu.

Osnovni problem subverzije savremenog sistema proizvodnje jeste u isprepletenosti intelekta sa radom i u krizi kroz koju u tom smislu prolazi *politička akcija*. Rešenje leži u odbacivanju rada od strane intelekta i stvaranjem novog savezništva između intelekta i političke akcije. Virno postavlja pitanje, na koji način možemo da zamislimo političku akciju zasnovanu na „opštem intelektu“? Glavna dva pojma u njegovoj teoriji pomoću kojih analizira mogućnosti ovakve subverzije su *egzodus* i *građanska neposlušnost*. On smatra da je građanska neposlušnost jedna od glavnih formi političkog aktivizma mnoštva. Zbog svoje suprotnosti jedinstvu kakvo čini narod u državi, mnoštvo obitava u paradoksu „obaveze građanske poslušnosti“ prema državi. Paradoks leži u tome što je građanska poslušnost kao poštovanje svih zakona u isto vreme i uzrok i posledica države kao takve. Akcija građanske neposlušnosti upravo postavlja taj paradoks zakona u stanje vidljivosti i „dovodi u pitanje samu osnovu njegove validnosti.“⁷⁰ No, Virna ne interesuju tipovi građanske neposlušnosti koji se pozivaju na druge društvene norme i zakone, već radikalne vidove neposlušnosti koja „mora dovesti u pitanje samu sposobnost države da vlada.“⁷¹ Upravo nekompatibilnost mnoštva sa jedinstvom države karakteriše radikalne vidove građanske neposlušnosti.

⁶⁷ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 82.

⁶⁸ „General Intellect, Exodus, Multitude“, op. cit.

⁶⁹ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 108.

⁷⁰ Ibid, str. 70.

⁷¹ Paolo Virno, „Virtuosity and...“, op. cit, str. 196.

Druga, možda značajnija strategija jeste koncept i ideja *egzodusa*. Uzimajući primer biblijskog izlaska Jevreja iz Egipta, operaisti razvijaju strategiju otpora koja se bazira, ne na izboru između suprotstavljanja ili pokoravanja državi, već donosi treću, daleko snažniju opciju *izmeštanja*. Majkl Hart objašnjava da je „egzodus [...] shvaćen kao alternativa dijalektičkom vidu politike, u kojem isuviše često protivnici zarobljeni u kontradikciji na kraju počinju ličiti jedan na drugog u nepomičnom odrazu ogleдала.“⁷² Virno primer ovakve prakse nalazi u kratkotrajnoj pobuni radničke klase u Italiji sedamdesetih godina, kada su mladi ljudi izlazili iz fabrika i tražili privremene poslove umesto stalnih zaposlenja. On egzodus radnika u Italiji vidi kao političku akciju čije su posledice bile promene koje nastaju u industrijskom sistemu rada. Kako navodi, ovakav 'izlazak' iz sukoba „sadrži neobuzdanu inventivnost koja menja pravila igre i izbacuje potpuno iz ravnoteže svog protivnika.“⁷³ Ne samo to, egzodus omogućava vraćanje specifične vrste kontrole mnoštvu samim tim što izlaskom sprečava da višak vrednosti biolingvističkih karakteristika koje su upregnute u sistem proizvodnje bude u kontroli države. Za Virna je egzodus samo druga strana mnoštva. Kako kaže: „Muškarci i žene ne teže tome da poraze moć, već da je ugase, ponište; oni ne žele da stvore novu državu, već da je ugase, ponište.“⁷⁴ Egzodus u sebi sadrži iste one moći izmeštanja o kojima je Virno govorio u kontekstu društvene funkcije jezičkog humora, „iznenadne devijacije u osovini diskursa.“⁷⁵

Kao što i Majkl Hart pominje, govoreći o egzodusu kao još jednom od koncepta koji zajednički stvaraju autori italijanskog operaizma, izmeštanje ne može biti samo sebi svrha, već mora voditi alternativnom rešenju, „novoj javnoj sferi“. Za Virna ta stvarnost leži u ne-predstavničkoj demokratiji, novoj Republici. Kako objašnjava: „Akcija se sastoji u artikulaciji opšteg intelekta kao javne sfere koja nije državna, kao carstva zajedničkih poslova, kao Republike.“⁷⁶ Samo u ovakvom kontekstu Virno vidi mogućnost virtuoznosti koja neće biti servilna. Nova javna sfera mora biti mesto na kojem će se singularnost ceniti bez toga da bude pretvorena u jedinstvo države ili suverena i u kojoj će kolaboracija i komunikacija biti uzdignute izvan sistema proizvodnje, kao pravi spoj intelekta i političke akcije.

Zaključak

Uvođenje koncepta egzodusa, kao i nova konceptualizacija Marksovog opšteg intelekta bili su deo jedne šire ideje među operaistima, da se ponovo pokrene politička borba u praksi početkom devedesetih godina 20. veka. Iako se ova zamisao nije ostvarila pre svega zbog nove političke realnosti u Italiji devedesetih godina, koncept i ideja mnoštva zajedno sa strategijama otpora koje donosi, proizvod su kolektivnih

⁷² Ibid, str. 260.

⁷³ Paolo Virno, *A Grammar of the Multitude...*, op. cit., str. 70.

⁷⁴ „General Intellect, Exodus, Multitude“, op. cit.

⁷⁵ Paolo Virno, *Multitude Between...*, op. cit., str. 149.

⁷⁶ Paolo Virno, „Virtuosity and...“, op. cit., str. 207.

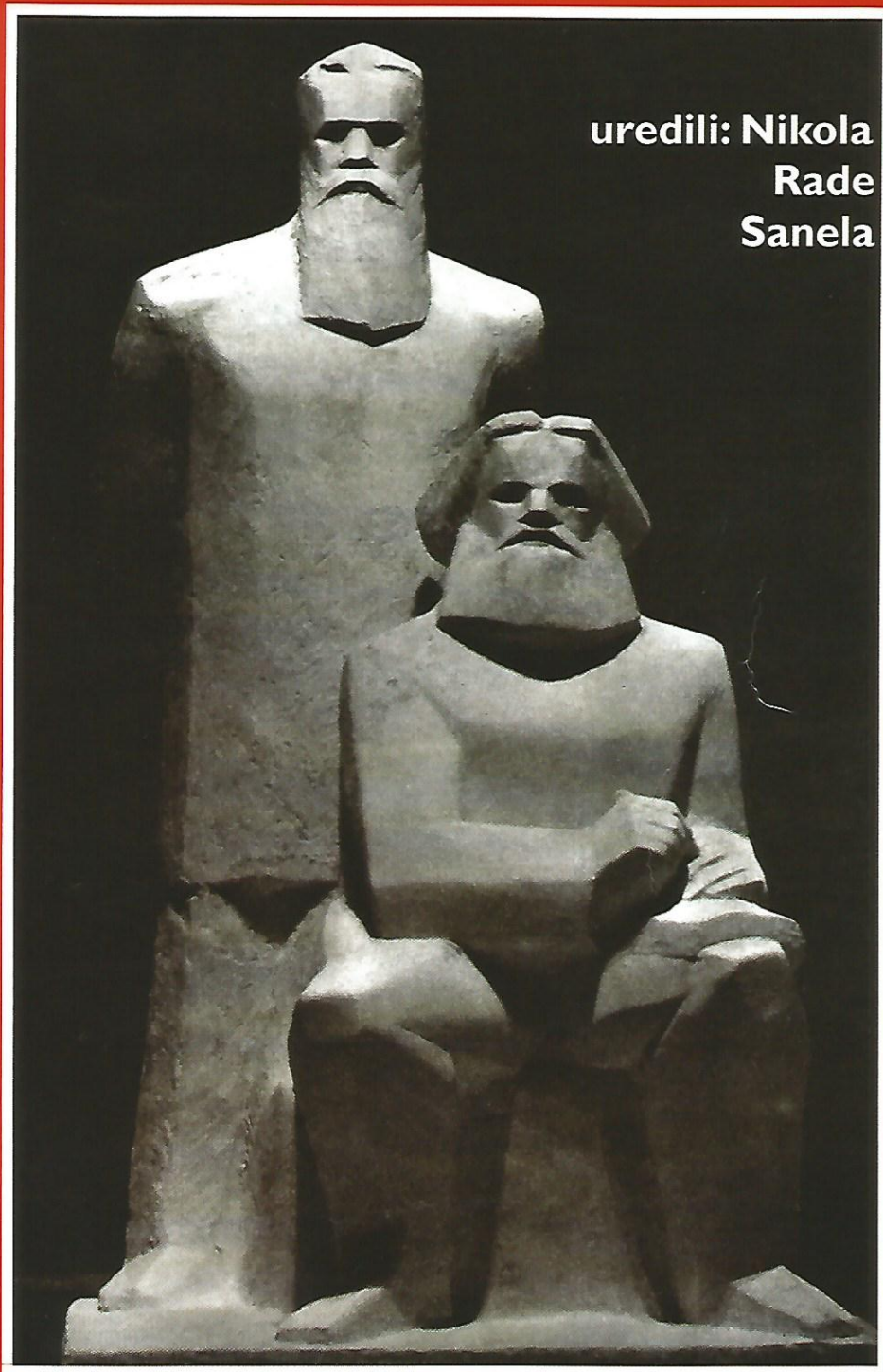
Savremena marksistička teorija umetnosti

eksperimenata koji su izvođeni šezdesetih i sedamdesetih godina u Italiji koliko i nasleđa političke filozofije 17. veka. Pozvaću se na Silvera Lotringera (Sylvère Lotringer) koji govori o Virnovoj knjizi *Gramatika mnoštva* kao samo jednom od pokazatelja intelektualne renesanse koja se trenutno događa u Italiji, novog društvenog eksperimenta koji se ovog puta odvija u teorijskoj praksi.

Iako se Paolo Virno ne bavi direktno analizom umetnosti i njenih diskursa u poznom kapitalizmu, centralno mesto koje zauzima njegova analiza radnika virtuoza, kao i prisutnost i potencijal estetskog i političkog u sferi umetnosti i kulture moraju se razumeti kao jedan značajan ugao gledanja na funkciju umetnosti u postfordizmu u kojem je sam život sveden na najamni rad.

SAVREMENA MARKSISTIČKA TEORIJA UMETNOSTI

uredili: Nikola Dedić,
Rade Pantić,
Sanela Nikolić

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

141.82:7(082)
141.82(497.1)"19"(082)

SAVREMENA marksistička teorija umetnosti /
Nikola Dedić, Rade Pantić, Sanela Nikolić (ur.).
- Beograd : Orion Art : Fakultet za medije i
komunikacije, 2015 (Bor : Tercija). - 644 str. ;
25 cm. - (Edicija Savremena teorija / [Orion Art])

Tiraž 300. - Predgovor priređivača [i. e. urednika]:
str. 7-10. - Biografije autora: str. 625 -627. -
Napomene i bibliografske reference uz radove. - Registar.

ISBN 978-86-6389-022-0 (OA)

a) Марксизам - Уметност - Зборници b) Марксизам
- Југославија - 20в - Зборници
COBISS.SR-ID 218268428